

1.5.Karl Marks i sociologija

Nema, čini se, nikakve sumnje da bilo koji pregled socioloških teorija ne bi bio potpun ukoliko bi izbegao da, barem u glavnim crtama, prikaže stanovište Karla Marksa (1818-1883), ma kako ono bilo kontraverzno, osporavano ili "poznato". Treba, međutim, odmah naglasiti da je veoma teško, ako ne i nemoguće, na celovit i objektivn način, izložiti ideje ovog mislioca. Razlozi tome su brojni, a u osnovi se mogu svesti na nekoliko najvažnijih. Pre svega, Marks nije bio, ili to barem nije bio u dovoljnoj meri, mislilac sklon sistematizaciji, pa svoje ideje, a pogotovo sociološke ili sa sociologijom tesno povezane ideje, nije nigde izložio u nekom celovitom, sistematskom i relativno dovršenom obliku. To objektivno otežava interpretaciju njegovog stanovišta, bez obzira na činjenicu da je on mogao imati više ili manje uverljive razloge i opravdanja za takav pristup. Nadalje, Marks nije bio, ili nije bio u prvom redu, samo sociolog, nego i filozof, politekonomist, humanist, ideolog i vođa radničkog pokreta, pa to dodatno otežava interpretaciju njegovih radova. Ovo tim pre što oni nesumnjivo imaju čvrstu unutrašnju povezanost i što su njemu filozofsko-naučna istraživanja bila u funkciji borbe za "radikalnu transformaciju" postojećeg društva. Uz to, neke Marksove sociološke ideje i rezultati, premda teško

odvojivi od ostalih, spadaju verovatno u najslabije i najviše osporavane, prvenstveno zbog njihovog mehanicizma i redukcionizma, ali i zbog jake ideološke obojenosti. To je još pojačano okolnošću da je jedan deo njegovih kategorija i zaključaka tako uopštenog karaktera, da se ne samo mogu na različite načine tumačiti, nego i da su s one strane naučnog, u tom smislu da se za njih ne može pouzdano reći ni da su tačni niti da su netačni. Istovremeno neki radovi su, kao što je poznato, pisani u koautorstvu sa Fridrihom Engelsom (1820-1895), pa se tu otvara problem prepoznavanja i razdvajanja doprinosa svakog od njih, jednako kao što se postavlja i pitanje razlika u stanovištima ova dva autora, o čemu ovde inače neće biti govora, a što nije nevažno pitanje. Osim toga, mada je imao ambiciju da pruži jedno sintetičko i potpuno novo rešenje svih bitnijih filozofsko-naučnih problema koji su do tada bili postavljeni, Marks nije ni sasvim originalan mislilac, budući da su mnoge njegove ključne ideje, u ovom ili onom obliku, već sadržane u delima njegovih pretodnika i savremenika, s tim da se ovaj prigovor, istini za volju, može mirne duše uputiti i gotovo svim drugim misliocima. Najposle, ali ne i na poslednjem mestu, nemoguće je Marksove ideje sasvim razdvojiti i odvojeno razmatrati od pokušaja njihove "realizacije" u praksi – ma kakav inače odnos prema tim pokušajima neko imao i kako ga tumačio – odnosno od istorijske činjenice da je njima bio inspirisan i da se na njih pozivao jedan takav monstruozi društveni projekt kakav je bio staljinistički totalitarizam, u kome se marksizam svakako ne iscrpljuje, ali od koga ne može ni pobeći. No, vratimo se samoj interpretaciji Marksovog izvornog stanovišta.

1.5.1. Čovek, društvo i istorija u Marksovoj teoriji društva

Nema sumnje da se na planu opštih kategorija, kao što su priroda, čovek, društvo i istorija, Marks najneposrednije oslanja na filozofska stanovišta koja su zastupali Kant, Fihte, Šeling i, naročito, Hegel, sa čijim se sistemom, kako je isticao Hajne, zatvorio krug razvoja nemačke klasične filozofije. On je usvojio Hegelovu filozofiju kao filozofiju slobode i samosvesti, istupajući, zajedno sa mladohegelovcima, kao slobodoumni humanist i radikalni protivnik postojećeg poretka. Hegelova idealistička i dijalektička filozofija bila je dovoljno široka i apstraktna da su u njoj istovremeno mogli da traže inspiraciju kako konzervativni mislioci, koji su doslovno tumačili njegovu čuvenu misao "da je umno sve što je stvarno, a da je stvarno sve što je umno" (ne shvatajući da je za Hegela stvarno samo ono što je logički nužno, a ne i sve što postoji); tako i revolucionarno orijentisani filozofi, koji su se prevashodno

oslanjali na njegovu ideju "da sve što postoji zaslužuje i da propadne" (tumačeći je jednostrano u smislu puke negacije ili pukog "ukidanja" postojećeg). Među ovim potonjim bio je i Marks.

Oduševljavajući se u početku Fojerbahom, koji je, kako veli Engels, jednim udarcem i bez okolišenja uzdigao na presto materijalizam, Marks je smatrao da Fojerbah ipak nije uspeo da shvati veliki značaj i pravi smisao Hegelove ideje da je istorija samoproizvodni proces protivrečnog savladavanja prirodne nužnosti i zado-
bijanja slobode. Prepuštajući se autoritetu zdravorazumskog mišljenja, Fojerbahov materijalizam, smatra Marks, zadržava glavni nedostatak prethodnog materijalizma: u njemu se "predmet, stvarnost, čulnost uzima samo u obliku objekta, ili u obliku neposrednog sagledavanja, a ne kao ljudska čulna delatnost, praksa, kao subjektivnost". Označavajući svoje stanovište kao "novi materijalizam", on ističe da je društveni život u suštini praktičan. Ljudi svojom praksom stvaraju sopstvenu istoriju, koja je delo samih ljudi. Ističući da je, za razliku od "starog materijalizma", čije je stanovište gradansko društvo, stanovište njegovog "novog materijalizma" čovečno društvo ili "podruštvljeno čovečanstvo" (deseta teza o Fojerbahu), Marks jasno stavlja do znanja da se za njega mogućnosti "ljudske emancipacije" nalaze s onu stranu građanskog društva i klasnog društva uopšte. Taj stav je upućivao na traganje za subjektom revolucionarnog menjanja postojećeg društva, koji on nalazi u proletarijatu, kao onoj klasi koja, prema njegovoj zamisli, može biti nosilac tih radikalnih promena, glavni organizator novog načina proizvodnje i tvorac potpuno novog tipa društvenih odnosa.

Polazna tačka njegove teorije je, dakle, čovek shvaćen kao "biće prakse". Prihvatajući Hegelovu ideju o samorazvitku i samostvaranju, a odbacivši Fojerbahovo tumačenje čoveka kao čulnog prirodnog bića, Marks je isticao da je za njega čovek "ljudsko prirodno biće", tj. biće koje se potvrđuje samoproizvodnom delatnošću koja ima bitno društveni karakter. Usvajajući Hegelovu ideju samorazvitka, on je odbacivao princip po kome je čovek samo obično oruđe kojim se Duh služi za neke svoje ciljeve i ističe da upravo čovek, shvaćen kao ljudski rod, stvara svoju istoriju, koja "nije ništa drugo do delatnost čoveka koji ide za svojim svrhama".²⁶ Drugim rečima, celokupna svetska istorija nije ništa drugo do proizvodnja čoveka pomoću ljudskog rada.

26) K. Marks, F. Engels, *Sveta porodica*, Kultura, Beograd, 1959., str 149.

Budući da čovek ne proizvodi izolovano, već u zajednici s drugim ljudima, njegov rad je uvek društvena delatnost. On je društveno biće. Stoga je istorija, koju čovek stvara i čiji je istovremeno proizvod, društvena istorija čovekova. Kao svrsishodna praktična ljudska delatnost, rad je bio presudan u procesu očovečenja čoveka i njegovog uzdizanja iznad neposredne datosti životinjskih vrsta. Odnoseći se praktično prema prirodi, u cilju zadovoljenja svojih potreba, ljudi su stupali u određene društvene odnose, usavršavali oruđa za rad, stvarali kulturu, samoizgrađivali se, stvarali svoju istoriju. Za razliku od svih drugih živih bića, jedino je čovek sposoban da proizvodi oruđa za proizvodnju, pomoću kojih vrši prilagođavanje prirode svojim ljudskim potrebama. Jer, dok životinje "proizvode" po instinktu vrste, dakle nužno i jednoobrazno, čovek dela svesno i svrsishodno, dakle slobodno i univerzalno.²⁷ Rad je, prema tome, prva pretpostavka društva i glavna analitička kategorija Marksove sociologije, a podela rada predstavlja glavni okvir sociološke analize društva i njegovih istorijskih tipova.

Za njega, podela rada je jedna od glavnih sila dosadašnje istorije i jedan od osnovnih zakona formiranja i razvoja svih dosadašnjih oblika društvenog života. Pri tom se podela rada razmatra neposredno u vezi sa privatnom svojinom: u toku dosadašnje istorije čovečanstva bilo je nekoliko osnovnih oblika podele rada i svojine iz kojih je proizašlo i nekoliko osnovnih oblika društvenih struktura, tako da se celokupna istorija može podeliti na nekoliko velikih epoha društvenog razvoja. Iako podela rada sačinjava jedan od temeljnih preduslova razvoja ljudskog društva, ona je takođe osnovni uzrok njegove klasne diferencijacije i stalni izvor čovekove otuđenosti.²⁸

Iako je ideja otuđenja ili alijenacije (lat. alienatio) veoma stara, može se reći da je tek Hegel na pravi način filozofski tematizuje. U njegovom sistemu spekulativnog idealizma sveobuhvatna ideja se ospoljava, opredmećuje i otuđuje u procesu samorazvika i na taj način manifestuje bogatstvo svoga sadržaja – u tom smislu da se pojavni oblici ospoljenja, opredmećenja i otuđenja nužno javljaju kao elementi dijalektičkog samorazvojnog procesa. Kritikujući Hegelovo shvatanje otuđenja kao "racionalizovanu teološku spekulaciju", Foerbah sve oblike otuđenja svodi na religiozno otuđenje čoveka. Pod njegovim uticajem, Marks u početku i sam otuđenje ljudske suštine traži u religioznoj svesti, a potom, kao rezultat kritike Hegelove filozofije države i prava, u političkim institucijama koje, iako čovekov proizvod, stoje

27) Marks-Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 251

28) Veljko Korać, Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva, BIGZ, Beograd, 1971., str. 67-69.

kao otuđena sila iznad njega. Tek u Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine on koren celokupnog otuđenja pronalazi u otuđenom radu, izdvajajući naročito otuđenje čoveka prema proizvodu svoga rada, otuđenje u procesu proizvodnje, otuđenje od "generičke suštine" i otuđenje čoveka od čoveka. Ova teorijsko-hipotetička skica bila je kasnije samo proveravana i primenjivana u konkretnoj sociološko-ekonomskoj analizi kapitalističkog društva.²⁹

Shvativši društvo kao "proizvod uzajamne delatnosti ljudi", Marks je najveću važnost pridavao proizvodnim aktivnostima, kao i odgovarajućim odnosima, u koje ljudi nužno stupaju i koje postepeno menjaju i izgrađuju, čime se upravo potvrđuje njihov "generički karakter". Pošto se čovek individualno i generički potvrđuje i razvija kao proizvodno biće, uzroke svih njegovih društvenih odnosa treba pre svega tražiti u načinu proizvodnje određenog društva. Tako, na primer, u trećem tomu *Kapitala* on piše da "celokupnost odnosa u kojima se nosioci proizvodnje nalaze naspram prirode i međusobno, odnosa u kojima oni proizvode, ta celokupnost upravo i jeste društvo, posmatrano sa stanovišta njegove ekonomske strukture".³⁰ U delu *Najamni rad i kapital* Marks kaže da "odnosi proizvodnje u svojoj celini čine ono što se zove društveni odnosi, društvo, i to društvo na određenom, istorijskom stupnju razvitka", dok u *Pismu Anenkovu* od 28. decembra 1846. godine stoji: "Šta je društvo, ma kakav oblik ono imalo? Proizvod uzajamne delatnosti ljudi. Jesu li ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto. Pretpostavite određeno stanje razvitka proizvodnih snaga ljudi i dobićete odgovarajući oblik prometa i potrošnje. Pretpostavite određeni stupanj razvitka proizvodnje, prometa i potrošnje, i dobićete odgovarajući oblik društvenog uređenja, određenu organizaciju porodice, staleža ili klasa, jednom rečju – odgovarajuće građansko društvo. Pretpostavite tako građansko društvo, imaćete odgovarajuće političko uređenje, koje je samo oficijelni izraz građanskog društva... Suvišno je tome dodavati da ljudi nisu slobodni u izboru svojih proizvodnih snaga – te osnove njihove celokupne istorije – jer svaka proizvodna snaga je stečena snaga, proizvod prethodne delatnosti".³¹

Izbegavajući da izvede jednu opštu definiciju društva, pošto je smatrao da je takva definicija moguća samo kao "razumna apstrakcija", Marks je, dakle, društvo shvatao kao istorijski strukturisan i protivrečan totalitet društvenog delovanja i društvenih odnosa, koji ima svoju subjektivnu i svoju objektivnu dimenziju i u kome

29) Marks-Engels, *Rani radovi*, str. 246-255.

30) Marks-Engels, *Kapital*, tom III, Kultura, Beograd, 1968., str. 754.

31) K. Marks, *Izabrana dela*, II, Kultura, Beograd, 1949., str. 432.

podcra rada i "proizvodnja materijalnog života", kao i na njima izvedena klasna diferencijacija i klasni sukobi, imaju najveći značaj. Pri tom, on konkretno istražuje samo jedan tip društva – moderni kapitalizam – a ne "društvo uopšte".

1.5.2. Marksovo shvatanje strukture društva, društvenih klasa i društvenih sukoba

Treba odmah reći da je, prema gotovo opštoj oceni, ovo najslabiji i najviše osporavani deo Marksovog učenja. Naime, u osnovi njegovog shvatanja društvene strukture stoji zamisao o "društvenom biću" i "društvenoj svesti", odnosno o njihovom međusobnom odnosu, u kojem, "društveno biće" određuje "društvenu svest" na način kako je to ukratko izloženo u čuvenom, i tako često navodnom, Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije (1859), gde, između ostalog, stoji: "Opšti rezultat do kojeg sam došao i koji mi je, kad sam već došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest. Na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje".³²

Premda su to očigledno nedovoljno objašnjeni i nepotpuno razvijeni pojmovi, pod "društvenom bićem" se ovde podrazumeva "način društvene proizvodnje" ili "stvarni životni proces", dok se pod "društvenom svesću" razume "svesno ili osvešćujuće biće". U tom smislu su Marks i Engels još u Nemačkoj ideologiji (1846) pisali da "svest ljudi nikada ne može biti ništa drugo do svesno bivstvovanje, a bivstvovanje ljudi je stvarni proces njihovog života". Iako ova Marksova hipoteza ima opšti i načlan karakter, odnoseći se u prvom redu na velike istorijske epohe i na glavne društvene promene a ne na uže celine ili na pojedinačne društvene pojave, njegova

32) K.Marks, Prilog kritici političke ekonomije, Kultura, Beograd, 1969., str. 8-9.

tvrdnja da "društveno biće" određuje "društvenu svest", sa mogućnošću povratnog uticaja, može poslužiti kao osnov različitim tumačenjima, budući da nije jasno šta je tačno sadržaj tih pojmova, o kojoj vrsti "odredenosti" je reč (napr. uzročnoj, strukturalno-funkcionalnoj, telološkoj), a niti kako se sve to može konkretno istraživati i precizno i pouzdano naučno proveravati. U tom kontekstu postavlja se i pitanje da li ta veza ima prevashodno epistemološki ili historiografski smisao, kao i važi li ona samo za prošlost i, eventualno, sadašnjost ili za budućnost.

Stvar se dodatno usložnjava kad se sa ovog više filozofsko-metodološkog nivoa side na sociološki i kad se u razmatranje uvede koncept "baza-nadgradnja" i njihov odnos prema prethodnim pojmovima, kao i međusobne relacije između "baze" i "nadgradnje". Oslanjajući se na svoju zamisao prakse, i prevodeći ovaj filozofski pojam na istorijsko-sociološki teren, Marks smatra da ljudi proizvođači stvaraju ne samo novi, do tada nepostojeći kompleks predmeta, već i poseban sistem povezanosti. Ta povezanost može biti dvovrzna: povezanost između ljudi i prirode koja je predmet njihovog delovanja (tehničko-tehnološki aspekt "proizvodnih snaga"), i povezanost između ljudi kao učesnika procesa proizvodnje (sfera "proizvodnih odnosa"). Za njega, svakoj fazi u razvoju proizvodnih snaga odgovara i određen oblik društvenih odnosa. Proizvodne snage i proizvodni odnosi tvore ekonomsku "bazu" ili "infrastrukturu" društvenih odnosa proizvodnje. Nad njom se uzdiže "nadgradnja", koja se može shvatiti kao drugi aspekt društvene strukture – onaj koji je uglavnom oblikovan infrastrukturom.

Prema ovoj zamisli, društveni totalitet se zapravo diferencira na tri osnovna područja: materijalna baza, politička nadgradnja i obični društvene svesti. Način njihovog usvajanja nesumnjivo upućuje na njihovu vertikalnu raspoređenost i pretežno jednosmernu i jednoznačnu determinističku povezanost, pa makar samo i u "krajnjoj instanci". Želeći da istakne značaj materijalne proizvodnje i materijalnih interesa ljudi za nastanak i razvoj društva, posredstvom podela rada, Marks se tako opasno približio ekonomističkom redukcionizmu i mehanicističkom determinizmu, bez obzira na činjenicu da je dopuštao tzv. "povratno delovanje" nadgradnje na bazu i što je ova povezanost imala ne samo hipotetički nego i metaforički karakter. Upravo je interpretacija Marksovog stanovišta dodatno otežana njegovom sklonošću da se izražava u aforističkim formulama koje manjak preciznosti nastoje da nadoknade metaforičkom slikovitošću, a apstraktnost iskaza da ublaži njihovom sugestivnošću.

Iako su se Marks i Engels na više mesta branili od uprošćenih interpretacija, kojima su u velikoj meri i sami doprineli, stav o primarnoj ulozi "ekonomske osnove" za celokupnu društvenu strukturu i društvene promene teško da može biti drukčije tumačen osim u smislu davanja prednosti ekonomsko-tehnološkom determinizmu, sa vrlo štetnim redukcionističkim implikacijama, bez obzira na to što se sam Marks, u svojim konkretnim istorijsko-sociološkim radovima, malo oslanjao na tu simplifističku formulu. Ovo je utoliko potrebnije istaći kada se zna koliko je ta njegova shema bila kasnije zloupotrebljavana od strane dogmatskog marksizma u "objašnjenju" složenih društvenih pojava na jedan krajnje pojednostavljen, a često i vulgarno-zdravorazumski način.

Sve se to u izvesnoj meri može reći i za Marksovo shvatanje klasa i klasne borbe. Po njegovom mišljenju, jedinstvo i suprotnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa tvore karakterističan način proizvodnje koji je istorijski određen i može se klasifikovati u nekoliko kontinuiranih istorijskih tipova koji se označavaju kao "društveno-ekonomske formacije". No, bez obzira na istorijske oblike ispoljavanja, glavna protivrečnost u društvenoj osnovi je uvek ona koja postoji između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, što se na društvenoj ravni manifestuje kao klasna borba. Bitne društvene promene su, dakle, rezultat novih proizvodnih snaga i klasne borbe. Klasna podela čini centralnu strukturu društva, a klasni konflikt je glavni pokretač društvenog razvoja.

Za Marksa, izuzmemo li period "prvobitne zajednice", u svakom istorijskom tipu društva prisutna je temeljna protivrečnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao i osnovni sukob interesa između društvenih skupina uključenih u proces proizvodnje. Odnos tih skupina može se najbolje opisati u terminima eksploatatora i eksploatisanih. To je jedno od bitnih obeležja strukture društva, a ono pre svega proizilazi iz prirode proizvodnih odnosa, u čijem središtu se, opet, nalaze odnosi vlasništva. Reprodukciju takvih proizvodnih i društvenih odnosa omogućava i nadgradnja društva, čemu naročito doprinosi ideologija kao "iskrivljena svest", tj. kao lažna slika društva. Namećući krivu sliku stvarnosti, u skladu sa parcijalnim interesima vladajuće klase, ideologija uljepšava i skriva pravu prirodu društvenih odnosa i na taj način legitimise i opravdava postojeći poredak, pomažući mu da se što duže održi.

Zastupajući dihotomni model društvene stratifikacije, po kome u svakom društvu postoje vladajuća i potčinjena klasa, Marks tu svoju pretpostavku dovodi u najtešnju vezu sa karakterom proizvodnih snaga i tipom proizvodnih odnosa, odnos-

no sa privatnom svojom. Moć vladajuće klase potiče prevashodno iz njenog vlasništva i kontrole nad proizvodnjom, a učvršćena je celokupnom nadgradnjom, kako političkom tako i duhovnom. Otuda su klasni sukobi ne samo nužni nego i poželjni. Istorija svih dosadašnjih društava nije zapravo ništa drugo do istorija klasne borbe.

Međutim, Marksa prvenstveno zanimaju klase i klasna borba u kapitalizmu, kao i mogućnosti njenog prerastanja u socijalističku revoluciju. Kriitička analiza suštine gradanskog društva trebalo je da ukaže na mogućnosti i na puteve njegovog radikalnog preobražaja. U tom smislu on ističe da njegova kritika političke ekonomije odnose među stvarima posmatra kao odnose među ljudima, odnose među ljudima kao odnose klasa ili klasno uslovljenih pojedinaca, a odnose klasa kao neprestanu klasnu borbu. Ali, iako klase u kapitalizmu – jednako kao i u svakom drugom tipu društva – postoje objektivno kao "klase po sebi" u skladu sa odgovarajućim načinom proizvodnje, njih nema bez klasne borbe kojom one prerastaju u "klase za sebe". Teza da društvene klase postoje samo u klasnoj borbi proizilazi ne samo iz Marksovih analiza same klasne borbe, nego je on na više mesta i eksplicite ističe. Tako u Nemačkoj ideologiji Marks piše da "pojedinice individue čine klasu samo utoliko ukoliko moraju zajednički da vode borbu protiv neke druge klase"; u Manifestu se podvlači da se "organizovanje proletera u klasu zbiva samo kroz klasnu borbu"; dok se u Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte (1852); kroz jedan pokušaj relativno celovitog određenja pojma "klasa", to takođe eksplicite ističe: "Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima egzistencije koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu".

Polazeći od takvog određenja, Marks je u svojim analizama nastojao da pokaže kako se radnici i kapitalisti formiraju kao radnička i kapitalistička klasa kroz klasnu borbu, koja je sastavni deo reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje. Postajući klase, radnici i kapitalisti dobijaju svoj socijalno-klasni subjektivitet i prestaju da budu samo puka oličenja ili kreature ekonomskih odnosa – radnik kao personifikacija najamnog rada, a kapitalista kao personifikacija kapitala, što je Marks smatrao suštinom kapitalističkog načina proizvodnje. Klasna borba svojim delovanjem ne dozvoljava da se kapital reprodukuje saglasno svom pojmu. Ona je glavni uzrok činjenici da zakoni reprodukcije kapitala bivaju stalno ometani u svom delovanju, pa se usled toga manifestuju samo kao tendencije.

Po Marksovom mišljenju, ukoliko je klasna borba nerazvijenija, utoliko ta tendencija svodenja ljudi na puki, neposredni izraz odgovarajućih ekonomskih odnosa

dolazi više do izražaja; a ukoliko je klasna borba razvijenija, utoliko ljudi deluju više kao subjekti. Upravo preko klasne borbe ljudi su stvaraoci istorije, a sva dosadašnja istorija je – videli smo već to – istorija klasnih borbi. Stvaralačka uloga klasne borbe u istoriji dolazi do punog izražaja tek onda kada klasna borba preraste u revolucionarnu praksu, tj. u socijalnu revoluciju. Zato Marks i naglašava da su revolucije "lokomotive istorije", a da je radnička klasa, kojoj on namenjuje odlučujuću ulogu u revolucionarnoj transformaciji građanskog društva, "ili revolucionarna ili nije ništa".

Revolucionarna praksa je objektivno-subjektivni proces. Objektivan, jer je utemeljen u klasnoj borbi, a preko nje i u objektivnim protivrečnostima kapitalističkog načina proizvodnje. Subjektivan, jer predstavlja klasno-svesnu borbu radničke klase. Ali, za razliku od buržoasko-demokratskih revolucija, proleterska revolucija nije obična politička revolucija, nego je to socijalna revolucija kojom se radikalno menjaju svi postojeći društveni odnosi i ukidaju klase. Time Marks završava kao ideolog radničke klase i kao anticipator dobnije negativne prakse birokratskog socijalizma.

1.5.3. Marksov metod

Iako nije napisao neku posebnu raspravu o metodi, niti je svoj metod bilo gde sistematski izložio, Marks je već u Tezama o Fojerbahu postavio neke osnovne metodološke zahteve kojih se kasnije više ili manje dosledno pridržavao. Tu se u prvom redu misli na njegovu tezu da je ljudska praktična delatnost stvarni posrednik između bića i svesti, zatim na njegovo insistiranje na povezivanju teorijskog objašnjenja sa praktičnom promenom sveta, te na njegov zahtev za sintetičkim obuhvatanjem i povezivanjem postupaka empirijskog konstatovanja činjenica i racionalnog umovanja.

Kao Hegelov učenik, on je na opštem filozofskom nivou prihvatio dijalektički pristup stvarnosti, za koji je karakteristično sledeće: (1) Za razliku od fragmentarnog, parcijalnog pristupa, dijalektički teži da obuhvati celinu (totalitet) pojave kojoj pripada neki ispitivani problem; (2) Za razliku od statičkog, sinhroničnog i prevashodno strukturalnog pristupa, dijalektički naglašava dinamičku, dijahroničnu i istorijsko-genetičku dimenziju pojava; (3) Za razliku od filozofskih pristupa koji zahtevaju da se pojave objašnjavaju prvenstveno ili isključivo spoljašnjim, objektivnim i heteronomnim činiocima, dijalektički pristup teži da naglasi značaj autonomnosti, samokrctanja i samodeterminacije; (4) Za razliku od pristupa koji naglašavaju

značaj pozitivnog znanja o činjenicama, dijalektički je više usmeren na kritiku postojećeg i na traganje za mogućnostima njegovog prevazilaženja.³³

Svoju metodu Marks najčešće opisuje upravo kao "kritičku analizu postojećeg". Nauka se tu shvata kao kritička samosvest društva, a kritika postojećeg se vrši sa stanovišta racionalnih mogućnosti koje su u njemu sadržane. Zato u traganju za istinom nauka mora biti bezobzirna i nepristrasna. To je od posebne važnosti za društvene nauke, pošto je ovde uplitanje vrednosno-ideološkog i mnogo veće i mnogo pogubnije. U proučavanju ljudskog društva Marks se zalaže za primenu jednog apstraktno-analičkog postupka. On je smatrao da, za razliku od prirodnih nauka, ulogu eksperimenta u društvenim naukama mora preuzeti moć apstrahovanja. Stoga se sve njegove osnovne apstrakcije kreću u dimenzijama društveno-istorijskih totaliteta. Ali, dijalektičko izvođenje se ne može zamisliti bez razgranate mreže posredovanja, pošto je to ono što čini totalitet konkretnim, punim. Osim totaliteta i posredovanja, ovde se takođe ističe istoričnost kao osnovno metodološko načelo u proučavanju ljudskih društava. Pri tom je Marks smatrao da je naučno ispravno ići od jednostavnog ka složenom. Od zamišljenog pojma celine analiza najpre vodi delovima iz kojih je celina sastavljena. Potom se u jednom sintetičkom postupku kreće natrag da bi se od haotične predstave celine ili praznog totaliteta došlo do složenog pojma koji izražava suštinu pojave ili do punog totaliteta. Celina tako postaje konkretna i može se predstaviti kao "bogata sveukupnost mnogih odredaba i odnosa". Metoda koja se od apstraktnog penje ka konkretnom samo je način na koji mišljenje prisvaja konkretno da bi ga reprodukovalo kao duhovno konkretno. Stoga se način izlaganja može razlikovati od načina istraživanja.³⁴ Ovakav Marksov opšti metodski pristup može i danas biti korišćen, naravno pod pretpostavkom da se očisti od svojih spekulativnih i ideoloških naslaga, kao i da se dalje razvija u pravcu operacionalizacije, uvažavajući pri tom i dostignuća drugih i drukčijih pristupa proučavanju veoma složene društvene stvarnosti.

Po mišljenju Lešeka Kolakovskog, kao jednog od najtemeljnijih, mada ponekad i preoštrih kritičara Marksove teorije, postoje tri glavna motiva koji se mogu opaziti kod Marksa i kojima se mnogo toga može objasniti u pogledu njegovih ideja, uključujući tu i pokušaje njihove praktične "primene". Prvi je motiv romantički i on je najviše došao do izražaja u njegovoj kritici kapitalističkog društva. Romantičarska filozofija se može shvatiti kao konzervativna reakcija na industrijsko društvo, u

33) Mihailo Marković, *Filozofski osnovi nauka*, SANU, Beograd, 1981. str. 286-305.

34) K.Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, Kultura, Beograd, 1969., str. 227-234.

kojem se raspadaju tradicionalne "organske" veze i lojalnosti, dok se ljudske jedinke u sve većoj mjeri pojavljuju ne kao pojedinci nego kao predstavnici bezličnih kolektivnih sila. U tom smislu bi npr. Marksova teorija otuđenja i teorija novca, kao i njegova vera u buduće jedinstvo u kome jedinka neposredno ispoljava svoje vlastite snage kao društvene snage bila produžetak te romantičarske kritike. Ali, za razliku od klasičnog romantizma, koji je sanjao o jedinstvu kroz povratak minulim formama društvenog života, kod Marksa bi ta utopija trebalo da bude realizovana preko daljne težnje čoveka za vladavinom nad prirodnim silama.

Prema ovoj zamisli, drugi bitan motiv kod Marksa je prometejsko-faustovski. On je jači od prvog i delimično mu je suprotan, a ispoljava se kroz veru u ničim neograničene mogućnosti čoveka kao stvaraoca samog sebe, tj. u shvatanju ljudske istorije kao procesa samosvaranja putem rada, a isto tako u preziru tradicije i odbacivanju kulta prošlosti, te u uverenju da bi čovek iz budućnosti trebalo da crpi svoju inspiraciju. To je pre svega rodno, a ne individualno prometejstvo. Posve je onda razumljivo što je Marks verovao da će proletarijat, kao kolektivni Prometej, u opšteoslobodilačkoj revoluciji ukinuti ovu staru protivrečnost između interesa jedinke i interesa roda.

Najzad, treći Marksov motiv bi se mogao označiti kao deterministički i prosvetiteljsko-racionalistički. On se pokazuje u tome što je Marks često govorio o zakonima društvenog života kao o onima koji deluju poput zakona prirode, odnosno onima koji se prema ljudskim jedinkama ispoljavaju kao spoljašnja nužnost koju bi valjalo objektivno istražiti. Ako se romantička strana marksizma podjednako odnosi na prošlost i na budućnost (tj. sadrži u sebi kritiku dehumanizacije u kapitalizmu i nacrti budućeg jedinstva čoveka), ako se prometejska strana odnosi na budućnost (jer, iako je čovek kroz celu svoju istoriju bio tvorac samog sebe, ipak nije imao niti je mogao imati samosvest vlastitog stvaralaštva), onda se deterministička strana njegove teorije odnosi na prošlost, pod čijim teretom živimo, ali koja će ubrzo, bez ostatka, biti prevaziđena.³⁵

Milan Tripković

SOCIOLOŠKE
SOCIOLOŠKE
SOCIOLOŠKE
SOCIOLOŠKE
TEORIJE